

UNIJA POSLODAVACA
CRNE GORE
MONTENEGRIN EMPLOYERS FEDERATION

Izveštaj

KORUPCIJA U CRNOJ GORI

- Stvaranje ambijenta za održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori -

Unija poslodavaca Crne Gore i Edin Koljenović

Podgorica, maj 2016. Godine

Naslov:

Izveštaj: Korupcija u Crnoj Gori – Stvaranje ambijenta za održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori

Autori:

Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG) i Edin Koljenović

Izdavač:

Unija poslodavaca Crne Gore (UPCG)

Cetinjski put 36

81 000 Podgorica, Crna Gora

T: +382 20 209 250

F: +382 20 209 251

E: office@poslodavci.org

W: www.poslodavci.org

Za izdavača:

Suzana Radulović

Mjesto i datum publikovanja:

Podgorica, maj 2016.

International
Labour
Organization

Ova publikacija je objavljena uz (finansijsku) podršku (Biroa za poslodavačke aktivnosti) Međunarodne organizacije rada.

Odgovornost za mišljenja izražena u ovom izvještaju je isključivo na autoru. Međunarodna organizacija rada (ILO) ne preuzima odgovornost za ispravnost, tačnost ili pouzdanost bilo koje informacije ili mišljenja izraženih u ovom izvještaju.

SADRŽAJ

Svrha dokumenta.....	4
Izvršni rezime.....	4
1. UVOD O KORUPCIJI.....	6
2. KRATAK OSVRT NA ISTORIJU PROBLEMA.....	8
3. ANTIKORUPCIJSKA INICIJATIVA I BORBA PROTIV KORUPCIJE.....	10
4. KORUPCIJA I MITO U PRIVREDI- praktična analiza postupaka.....	12
4.1 Zbog čega se daje mito.....	13
4.2 Na koji način i kako se traži mito.....	14
4.3 Prijavljivanje podmićivanja.....	14
5. MOGUĆI IZVORI KORUPCIJE BIZNISU.....	15
5.1 Korupcija u postupku dobijanja dozvola za rad.....	16
5.2 Korupcija u izgradnji objekata.....	16
5.3 Korupcija u javnim nabavkama.....	16
5.4 Korupcija u ostalim oblicima.....	17
6. UTICAJ TRENUTNIH MJERA - NAPREDAK CRNE GORE.....	18
7. DA LI JE MOGUĆA BORBA PROTIV KORUPCIJE U BIZNISU.....	19
8. KAKO SE BORITI - PREPORUKE.....	20
8.1 Ključne preporuke u nekoliko najznačajnijih strateških pravaca.....	21
8.1.1 Vraćanje povjerenja u institucije.....	21
8.1.2 Obezbjedivanje javnog dijaloga.....	22
8.1.3 Moralna i pravna odgovornost.....	23
8.1.4 Etika u poslovanju i etička ulaganja.....	23
Bibliografija.....	24

Svrha dokumenta

Ovaj dokument baziran je na strateškim dokumentima Unije poslodavaca Crne Gore (UPCG) - Izvještaju “Stvaranje ambijenta za održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori” i “5 ubica biznisa” (2013), kao i tematskim istraživanjima sprovedenim kroz fokus grupe koje je UPCG realizovala u saradnji sa autorima dokumenta, u toku 2016. godine. Osnovna svrha dokumenta je da kroz analizu prepoznatih nedostataka, a koristeći se jasnom metodologijom Međunarodne organizacije rada (ILO), dâ presjek postojećeg stanja kada su u pitanju problematika, politike, kao i institucionalni okvir, te kroz posebna tematska poglavlja dâ konkretne preporuke za strateške pravce u cilju poboljšanja ukupnog ambijenta za održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori.

Izvršni rezime

Korupcija je društveni problem koji postoji od davnina i koji društvo izjeda iznutra na različitim nivoima pa kao takav predstavlja značajnu prepreku za razvoj preduzeća i poslovanje. Ona postoji u svim savremenim društvima, ali za adekvatnu borbu protiv korupcije u Crnoj Gori potrebno je razumjeti crnogorski društveno - politički kontekst, koji karakteriše komunističko nasljeđe, dug period demokratske tranzicije kao i proces demokratske konsolidacije institucija koji još uvijek nije završen. Korupcija u crnogorskom društvu postoji na zabrinjavajućem nivou, koji je proširen do te mjere da stvara negativne matrice odnosa u svakodnevnom životu, dok određene vrste korupcije ostavljaju ozbiljne posledice na biznis sektor i ekonomske rezultate pa mogu postati ozbiljna prepreka za privatno i strano ulaganje, te ukupan razvoj trgovine i ekonomije. Korupcija kao takva ugrožava najrazličitije društvene odnose, javne poslove i privatne postupke, odlučivanje o javnim nabavkama i konkursima, plaćanja poreza, carina i drugih obaveza, dodjeljivanje prava, dozvola i povlastica, dobijanje zaposlenja ili pružanja zdravstvenih usluga koje nesavjesni službenik prodaje onome ko na njih nema pravo ili nema prednost, umjesto da ih dodjeljuje besplatno onome ko na njih ima pravo ili prednost.

Privredne (ekonomske) posljedice su brojne: korupcija spriječava sigurno i racionalno investiranje, kako strano, tako i domaće; usporava i onemogućava razvoj i ograničava trgovinu; dovodi do neracionalnog i rasipničkog korišćenja javnih sredstava; podstiče „sivu“ ekonomiju, te smanjuje poreske izvore. Na makroekonomskom planu korupcija dovodi do gubitaka javnog, državnog, tj. budžetskog novca kroz preskupu potrošnju (skupa koncesija, skupa oprema, nerazuman ili pretjeran uvoz) i kroz olako zaduživanje na teret budućih generacija.

Treba ipak naglasiti da se sve zemlje u tranziciji, među kojima je i Crna Gora, već na samom početku svog novog puta prema demokratiji, suočavaju sa tri jednako otežavajuće okolnosti: prvo, korupcija je bila itekako prisutna i u vrijeme komunizma i bivše države, drugo, donošenje novih zakona je prilika za „upadanje“ manjkavih i nepravednih zakona, koji su

rezultat korupcije ili pogoduju korupciji, i treće, denacionalizacija i privatizacija u nesređenim uslovima su stalna prijetnja za koruptivne aktivnosti koje se teško dokazuju a najčešće su simbolizovane štetnim privatizacionim ugovorima.

Na osnovu istraživačkog rada kroz fokus grupu organizovanu u saradnji sa Unijom poslodavaca Crne Gore, konkretni zaključci ukazuju na to da privrednici smatraju da trend evropskih integracija jeste koristan proces koji je značio intenziviranje reformi, ali da se još uvijek ne osjeća praktični uticaj svih mjera i politika. Preduzetnici smatraju da je često komplikovanost zakona i zakonskih regulativa koji regulišu oblast privrednog poslovanja takođe značajan uzrok pojave korupcije. Generalno stanje je bolje nego prethodnih godina, i smatraju da su oni i njihove kolege spremnije nego ranije da prijavljuju korupciju, međutim, to je i dalje nedovoljno. Istraživanja pokazuju da se korupcija percipira kao jedan od ključnih razloga za loše ekonomsko stanje u društvu, ali privrednici nijesu u dovoljnoj mjeri spremni da se proaktivno bore protiv korupcije u onoj mjeri u kojoj je to potrebno. Razlog za to je nedovoljno poznavanje procedura i mogućnosti prijavljivanja ovakve vrste postupanja ali i nepovjerenje u institucije i njihov kapacitet da na adekvatan način tretiraju prijave. Zbog svega ovoga, evidentno je i postojanje spremnosti privrednika da svjesno ulaze u ovakve vrste radnji, doživljavajući ih kao društveno prihvatljive.

Bez sumnje u progresivan trend u poboljšanju poslovnog ambijenta u Crnoj Gori, prepoznati su određeni izvori korupcije kao tradicionalni koji i dalje u velikoj mjeri opterećuju privredni sektor. Među ovakvim izvorima su i dalje korupcija u postupku dobijanja dozvola za rad, korupcija u izgradnji objekata, korupcija u postupku javnih nabavki kao i u ostalim oblastima poput carinskih službi, inspeksijskih službi i slično.

S obzirom na veliki broj institucija koje su po prirodi stvari uključene u borbu protiv korupcije evidentno je da Crna Gora mora da ojača svoj sveukupni kapacitet kako bi propisno sprovodila usvojene legislativne propise kao i radila na uspješnoj međusobnoj koordinaciji ovih institucija. Ključne preporuke Izvještaja "5 ubica biznisa" date su u ovom dokumentu kroz preporuke u nekoliko strateških pravaca: vraćanje povjerenja u institucije sistema, obezbjeđivanje intenzivnijeg javnog dijaloga, pospješivanje i uspostavljanje pravne i moralne odgovornosti te jačanje etike i etičkih ulaganja.

1. UVOD O KORUPCIJI

Korupcija je drevna pošast koju nalazimo još u prvim oblicima organizovanih društava, odnosno još onda kada je prvi pojedinac protiv uspostavljenih pravila uspio postići odnosno obezbijediti sebi nešto na šta nije imao pravo.

Korupcija, dakle, postoji u društvu od davnina. Uprkos toj činjenici, društvo je uvijek negiralo postojanje korupcije i koruptivne prakse uopšte. Korupcija se obično pojavljuje u vezi sa pohlepom, koja predstavlja preduslov sklonosti pojedinaca ka koruptivnoj praksi. Pohlepa međutim nije jedini razlog za pojavu i opstanak korupcije. Korupcija se pojavljuje i u vezi npr. velike socijalne diferencijacije (naročito u primjeru siromaštva javnih službenika), raspadanja i transformacije političkih i privrednih sistema, naročito u vezi sa stanjem u bivšim socijalističkim zemljama, rat-poslijeratni period, promjena političkih vođa, visokih državnih službenika, i sl.

Globalizacija i globalna tranzicija svih društava u svijetu stvara uslove za koruptivnu praksu širom svijeta. Dakle, ovo se ne odnosi samo na zemlje u tranziciji (tj. bivše socijalističke zemlje), stoga je moguće zaključiti da korupcija predstavlja globalni problem.

Korupcija, kao društveno negativna pojava, bila je definisana već u rimskom pravu. Krivično djelo korupcije su definisali kao davanje, primanje ili traženje koristi sa namjerom da se utiče na službenika u vezi sa njegovim poslom. Filozofi poput Aristotela, Makijavelija i Monteskeja¹ su konstatovali da je korupcija znak krvarenja moralnih vrijednosti društva. Zbog toga korupciju smatraju kao nemoralnu i štetnu pojavu u društvu, jer nosioci društvenih funkcija moraju zagovarati zajedničke, a ne svoje privatne interese. Uz razvoj savremene države korupcija se ne može smatrati samo kao moralno štetna, nego i kao uzrok neefikasnosti države. Najznačajniji oblici korupcije su davanje i primanje mita, nepotizam - zloupotreba položaja/funkcije u privatne svrhe.

Dakle, korupcija je pojava kod koje se uz pomoć obećanja, odnosno nuđenja novca ili drugih koristi, navodi druga osoba koja ima neku odgovornost ili vlast, da djeluje van svojih prava, obaveza i dužnosti. Krivični zakonik ova krivična djela tretira kao krivična djela protiv službene dužnosti. To su zloupotreba službenog položaja i ovlašćenja, pronevjera, prevara u službi usluga, primanje mita, davanje mita, protivzakonito posredovanje, nesavjestan rad u službi, odavanje službenih tajni, itd².

Korupcija postoji kako na području javnih poslova, tj. onih koji se tiču države i njenih institucija i ustanova, tako i u tzv. privatnoj sferi, gdje se država ne pojavljuje kao jedna od strana, npr. u proizvodnim i uslužnim djelatnostima, trgovini, medijima, sportu, šou biznisu, umjetnosti, i sl. Međutim, ono što je najbitnije, kod „javne korupcije“ dolazi do situacije da javni službenik, izabrani zvaničnik (poslanik, javni funkcioner) ili imenovani ministar, protivzakonito raspolaze pravima, ovlašćenjima ili sredstvima koja nijesu njegova, već javna, tj. državna. „Protivzakonito“ znači ne u opštem, javnom, nego u privatnom, odnosno užem interesu, i ne po pravu i zakonu, nego za mito. Tako se ta dva pojma povezuju, pa se u narodu često čuje termin „mito i korupcija“.

Korupcija kao takva ugrožava najrazličitije društvene odnose, javne i privatne poslove, odlučivanje o javnim nabavkama i konkursima, plaćanje poreza, carina i drugih obaveza, dodjeljivanje prava, dozvola i povlastica, dobijanje zaposlenja ili pružanja zdravstvenih usluga koje nesavjesni službenik prodaje onome ko na njih nema pravo ili nema prednost, umjesto da ih dodjeljuje besplatno onome ko na njih ima pravo ili prednost. Umjesto da postupaju u opštem interesu, u skladu sa zakonima i propisima koji trebaju odgovarati moralnim principima, takvi javni službenici mimo zakona i propisa, u vlastitom interesu, „prodaju“ ono što ne smiju. Svaka koruptivna aktivnost uključuje uvijek barem dvije strane - nepoštenog službenika i nesavjesnog građanina. Dakle, korupcija stavlja u odnos dvije strane: onoga koji potkupljuje i onoga koji je potkupljen.

Najjednostavniju i najprihvaćeniju definiciju korupcije dala je međunarodna organizacija Transparency International i ona glasi: „Korupcija je zloupotreba povjerene moći u vlastitu korist“³. Tu definiciju prihvatila je i najveća međunarodna finansijska institucija Svjetska Banka: „Korupcija je zloupotreba javne službe u svrhu sticanja lične koristi“⁴.

¹Pusić, E. (1989). Društvena regulacija, granice znanosti i iskustva. Zagreb: Globus.

²Krivični zakonik Crne Gore, sl.List RCG broj 32/11 od 01.07.2011

³Transparency International, <http://www.transparency.org>

⁴Svjetska Banka, Odjeljenje za smanjenje siromaštva i ekonomsko upravljanje, „Pomaganje državama u suzbijanju korupcije“,

Dakle, korupcija je svako podmićivanje bilo novcem, drugim oblikom vrijednosti ili uslugom i ima za cilj:

- dobiti nešto mimo prava, kao npr. preduzeće kod privatizacije, stambeni objekat, građevinsko zemljište, monopolski položaj, poslovni prostor, građevinsku dozvolu, kredit ili zajam ispod propisanih uslova, novac iz budžeta, posao na konkursu, glasove na izborima, pobjedu na sportskom takmicenju i sl.
- postići nešto preko reda i bez potrebnih i zadovoljavajućih uslova kao npr. registraciju preduzeća, zaposlenje, upis na fakultet, ispit, ocjenu, diplomu, krevet u bolnici, pravo na penziju, invalidninu i sl.
- steći pravo na razna neosnovana oslobađanja npr. od plaćanja poreza, taksi, carina, novčanih kazni, i sl. ili pojave kad nadležni organi „zatvore oči“ pred ubistvima, nasiljem, prevarama, otmicama, drogom, prostitucijom ili švercom kao posljedicama korupcije.

2. KRATAK OSVRT NA ISTORIJU PROBLEMA

U modernoj državi korupcija je opasnost, jer šteti obavljanju društvenih poslova, snižava potreban nivo morala, blokira javnu upravu, a sudstvo čini neefikasnim. Dugogodišnja ekonomska i politička kriza, siromaštvo, kao preovlađujuće stanje stanovništva, čime su naročito pogođene zemlje u tranziciji, pa i Crna Gora, su značajni faktori rizika koji pogoduju korupciji. Efektivno suprotstavljanje korupciji, jednom od najopasnijih nacionalnih i globalnih fenomena, zahtjeva usklađene napore i aktivnosti Vlade i građana, kao i svakog pojedinog sektora javnog života. Posebno je značajna uloga javnosti u suprotstavljanju ovom fenomenu i uspostavljanju demokratskih vrijednosti.

Korupcija kao potkupljivanje osoba koje zloupotrijebe svoja ovlašćenja u državnom ili privatnom sektoru sve više se razvija po svijetu. Kao poseban problem pojavljuje se u zemljama u tranziciji zbog zloupotreba državnih službenika, nepotizma, prisvajanja fondova, te mahinacija sa dozvolama i sl. U privatnom sektoru najviše se pojavljuje kao preferiranje poslova i nagodbi. Kao poseban oblik pojavljuje se korupcija vezana za organizovani kriminal koji je zavisan od korupcije, a jedan bez drugoga ne mogu se razvijati. Najveći problem u borbi protiv korupcije ukazuje se kao manjak stručnjaka za otkrivanje korupcije. U korupciji ima dobit onaj koji naizgled daje neka finansijska sredstva ali i onaj koji ih prima, pa je zbog toga niko neće ni prijaviti. Nije ni nanijeta neka šteta konkretnom čovjeku koji bi prijavio korupciju nego je na šteti država, ali i ukupno društvo koje i ne zna direktno za tu korupciju. Zbog toga je potrebno mnogo truda uložiti i na planu prevencije i na planu represivnog djelovanja.

Kada je u pitanju crnogorska društveno - politička zbilja činjenica je da sitna korupcija ostaje evidentan problem koji u velikoj mjeri utiče na stvaranje nezdravih matrica odnosa između građana, privrednika i državnih službenika - namećući ih kao normalne te potrebne i skoro društveno prihvatljive, što predstavlja jedan od ključnih maligniteta ukupnog društvenog tkiva koji treba liječiti na više načina. Uz negativan uticaj ovakvih matrica na prosječnog građanina i njegovo domaćinstvo, određene vrste korupcije takođe ostavljaju ozbiljne posledice na biznis sektor i ekonomske rezultate te mogu postati ozbiljna prepreka za privatno i strano ulaganje, te ukupan razvoj trgovine i ekonomije.

Washington, septembar, 1997. godina

U brojnim istraživanjima uglavnom pri vrhu liste problema koji uticu na kvalitet života građana nalazi se i korupcija, pa prema poslednjem istraživanju agencije De Facto i Centra za demokratsku tranziciju građani su korupciju ocijenili kao treći najveći društveni problem⁵ u svim njenim pojavnim oblicima, pocevši od tzv. "sitnog" kriminala, preko organizovanog kriminala medunarodnih razmjera, loših privatizacija, privrednog kriminala, i sl. Na osnovu toga može se zaključiti da je upravo korupcija jedan od najvećih problema koji generiše lošu ekonomsku situaciju stanovništva i siromaštvo.

Uzroci korupcije su različiti od zemlje do zemlje. Oni proizilaze iz lokalnog okruženja i prilika vremena, tradicije u upravljanju, te istorijskog i političkog razvoja zemlje. Treba ipak naglasiti da se sve zemlje u tranziciji pa i Crna Gora, već na samom početku svog novog puta prema demokratiji, suočavaju sa tri jednake otežavajuće okolnosti: prvo, korupcija je bila itekako prisutna i u vrijeme komunizma i bivše države, drugo, donošenje novih zakona je prilika za „upadanje“ manjkavih i nepravednih zakona, koji su rezultat korupcije ili pogoduju korupciji, i treće, denacionalizacija i privatizacija u nesređenim uslovima su stalna prijetnja za koruptivne aktivnosti koje se teško dokazuju a najčešće su simbolizovane štetnim privatizacionim ugovorima. Posljedice koje proizvodi korupcija su veoma raznovrsne, ali se mogu podijeliti u tri osnovne grupe, i to: političke, privredne i društvene.

Privredne (ekonomske) posljedice su brojne: korupcija spriječava sigurno i racionalno investiranje, kako strano, tako i domaće; ona usporava i onemogućava razvoj i ograničava trgovinu; ona dovodi do neracionalnog i rasipničkog korišćenja javnih sredstava; korupcija podstiče „sivu“ ekonomiju, te smanjuje poreske izvore. Na makroekonomskom planu korupcija dovodi do gubitaka javnog, državnog, tj. budžetskog novca kroz preskupu potrošnju (skupa koncesija, skupa oprema, nerazuman ili pretjeran uvoz) i kroz olako zaduživanje na teret budućih generacija. Jedna od značajnih posljedica korumpiranosti državnih službenika ogleda se u činjenici da građani i preduzeća izbjegavaju uredno plaćati poreze, doprinose i druge obaveze prema državi.

U post-komunističkim zemljama posebno u kojima proces tranzicije traje nešto duže, kao što je to slučaj u Crnoj Gori, vrlo je nizak stepen povjerenja u institucije i organizacije kao nosioce pozitivnih pomaka i oslonaca pojedincu u rješavanju brojnih problema sa kojima se društvo suočava. Uglavnom postoji konsenzus u stavu da su institucije sistema najodgovornije za pronalaženje rješenja problema, da dio odgovornosti svakako snosi i međunarodna zajednica, ali nikako ne treba zaboraviti i ulogu koju imaju građani ali i sami privredni subjekti. Poseban problem jeste inertnost građana i privrednika koji ulažu malo ili nimalo napora da se smanji stepen korupcije u društvu, te različite vidove korupcije shvataju kao društveno prihvatljivo ponašanje pa pristaju na nju⁶. Iako se svakodnevno suočavaju sa problemom korupcije, i dalje postoji preveliki stepen indolentnosti i inertnosti kod građana. "Mali znak pažnje" građani smatraju dijelom tradicije, ostavštinom bivšeg sistema, ali nimalo malignim niti opasnim, već velikim dijelom i znakom zahvalnosti, i opšte kulture, te poštovanja profesije koja je u današnjem društvu degradirana, pa na taj način često opravdavaju učinjene akcije.

Najraširenija je korupcija među javnim službenicima i privatnicima a najjednostavniji oblik korupcije na tom polju je podmićivanje javnih službenika. Ako dođe do širenja ovakve

⁵ <http://www.cdtmn.org/2016/04/14/svaki-peti-gradanin-dao-mito/>

⁶ Stavovi sudija, advokata i predstavnika biznis sektora o korupciji (2013), Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)

prakse u instituciji pojaviće se pitanje integriteta institucije. Ako je takva praksa karakteristična za više institucija onda možemo govoriti o endemičnosti korupcije u državnim institucijama. Pojavljuje se u obliku zloupotreba i prilagođavanja ponuda na tenderima (predstavljanje lažne vrijednosti, i određivanje nerealne cijene usluga, obično nerealno niže od tržišne cijene) kao i zloupotrebe ugovora, kršenja poslovnih običaja i prakse.

Korupcija između privatnog sektora i politike je takođe veoma je raširena u cijelom svijetu. Poslovni ljudi su motivisani profitabilnošću svoje djelatnosti, a političari žele sačuvati vlast. Zanimljiva je činjenica da se uloge ovih subjekata često mijenjaju, naročito nakon isteka mandata. Najtipičniji oblik korupcije na tom planu je podmićivanje u korist političkih stranaka. Nerijetko se događaju propusti kod nezakonitih ulaganja u neke privredne aktivnosti, pri čemu se sprega između privatnih lica i političara ogleda u javnom opravdavanju ovog čina od strane političara.

3. ANTIKORUPCIJSKA INFRASTRUKTURA I BORBA PROTIV KORUPCIJE U BIZNISU

Crna Gora je intenzivniju borbu protiv korupcije započela 2000. godine. Naime, februara mjeseca Crna Gora je, kao punopravan član, zajedno sa drugim zemljama regiona, potpisala Sporazum i Akcioni plan Antikorupcijske inicijative Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu (SPAI). Nakon pristupanja Antikorupcijskoj inicijativi Pakta stabilnosti, početkom 2001. godine osnovana je Agencija za antikorupcijsku inicijativu (kasnije Uprava za antikorupcijsku inicijativu) - prvi državni organ koji je svojom nadležnošću bio posvećen propagandno - preventivnom djelovanju protiv korupcije, kao i koordinaciji niza aktivnosti koje se odnose na harmonizaciju nacionalnog zakonodavstva sa antikorupcijskim međunarodnim standardima.

U brojnim izvještajima možemo naći da se borba protiv korupcije u Crnoj Gori odvijala u dvije faze.⁷ Prvu fazu čini period od 2000. godine (od momenta pristupanja Antikorupcijskoj inicijativi Pakta stabilnosti) do usvajanja Programa borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala 2005. godine. Radi se o fazi osnivanja odgovarajućih institucija, te kreiranja i usvajanja prvih zakona koji čine okvir za borbu protiv korupcije. U drugoj fazi, koja predstavlja fazu intenzivnijih aktivnosti u borbi protiv korupcije, Vlada je usvojila Program borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala 2005. godine i Akcioni plan za sprovođenje Programa borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala 2006. godine.

Intenziviranje procesa integracije Crne Gore u Evropsku uniju značilo je poslednjih godina i intenziviranje regulisanja institucijalno - pravnog okvira za borbu protiv korupcije ali i sazrijevanje svijesti o potrebi intenzivnije borbe protiv korupcije na svim nivoima. Crnogorske vlade su se, nakon povratka nezavisnosti i državno - pravnog statusa, jasno opredijelile da će raditi na borbi protiv korupcije i u tom pravcu počele sa prvim koracima. Važni instrumenti u unapređivanju zakonodavnog okvira za borbu protiv korupcije predstavljeni su ratifikacijom Krivičnopravne konvencije protiv korupcije (iz 2002. godine) i Građanskopravne Konvencije protiv korupcije (iz 2008. godine).

U februaru 2007. osnovana je Nacionalna komisija za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala, koja je, po prvi put, sastavljena od predstavnika sve tri grane vlasti,

⁷Program borbe protiv organizovanog kriminala i korupcije (2005), Ministarstvo unutrašnjih poslova, Vlada Crne Gore

nevladinog sektora i predstavnika medija. U ovom periodu donijet je veliki broj novih zakona, a postojeći zakoni iz ove oblasti su izmijenjeni i unaprijeđeni. Takođe, maja 2008. godine donijet je Inovirani Akcioni plan za period od 2008 – 2009. godine. Za izvještavanje i izradu jedinstvene metodologije statističkih pokazatelja u oblasti organizovanog kriminala i korupcije, obrazovana je Tripartitna komisija, sastavljena od predstavnika sudova, tužilaštva i policije.

Crna Gora je pristupila Konvenciji UN protiv korupcije (UNCAC) 2006.godine. Konvencija ne definiše korupciju po sebi, već navodi niz različitih ponašanja koje države članice Konvencije moraju kriminalizovati ili razmotriti kriminalizaciju (kao što je aktivno ili pasivno podmićivanje nacionalnih državnih službenika, aktivno ili pasivno podmićivanje stranih državnih službenika, pronevjera, trgovina uticajem, zloupotreba funkcija i nezakonito bogaćenje). Štaviše, Konvencija eksplicitno zahtijeva ili ohrabruje kriminalizaciju korupcije u privatnom sektoru (kao što je aktivno i pasivno podmićivanje u privatnom sektoru, pronevjera imovine u privatnom sektoru i pranje prihoda od kriminala), što je naročito usmjereno na borbu protiv korupcije u biznis sektoru.

Od juna 2006. godine, Crna Gora je punopravna članica GRECO-a (Grupe zemalja Savjeta Evrope za borbu protiv korupcije), kroz koji se vrši monitoring implementacije konvencija Savjeta Evrope za borbu protiv korupcije.

Skupština Crne Gore je donijela Rezoluciju o borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala (Sl. list Crne Gore, br. 02/08) kojom je, pored ostalog, izrazila spremnost da se svim svojim kapacitetima angažuje na izgradnji nacionalnog antikorupcijskog zakonodavstva i na uspostavljanju što tijesnije međunarodne i regionalne saradnje u oblasti suzbijanja korupcije i organizovanog kriminala. Istovremeno se obavezala da, saglasno preuzetim obavezama sa Regionalne konferencije Jugoistočne Evrope, GOPAK (Globalna organizacija parlamentaraca protiv korupcije) osnuje nacionalni ogranak parlamentaraca Crne Gore u borbi protiv korupcije, u kome bi bili zastupljeni predstavnici svih radnih tijela Skupštine.

Vlada Crne Gore donijela je odluku, da se za period 2010. - 2014. godine, sačini Strategija za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala sa Akcionim planom za njeno sprovođenje. Ista je usvojena nakon utvrđivanja Nacrta i sprovedenog Programa javne rasprave⁸. Nacionalna strategija za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala definiše: strateške pravce, načela i ciljeve u borbi protiv korupcije i organizovanog kriminala, prioritete mjere u okviru uspostavljanja efikasnog sistema za borbu protiv korupcije i organizovanog kriminala u javnom, privatnom i civilnom sektoru, ulogu i odgovornost svih subjekata što je osnov za efikasan razvoj održivog sistema za monitoring i evaluaciju sveobuhvatnog nacionalnog odgovora na prijetnje koje korupcija i organizovani kriminal donose. Strategija je predstavljala okvir za donošenje Akcionog plana za 2010. - 2012. godinu kao i onog za period 2013. - 2014., u kome su određeni ciljevi, mjere, nosioci i dinamika njihovog ostvarivanja u implementaciji Strategije.

Ovom Strategijom obezbijedena je funkcionalna veza sa već donesenim strategijama koje se odnose na oblasti: borbe protiv trgovine ljudima, integrisano upravljanje granicom, nedozvoljenu trgovinu drogama i suprotstavljanje ilegalnim migracijama. Praćena je usaglašenost sa relevantnim međunarodnim standardima, a posebno u pogledu korupcije i organizovanog kriminala (konvencije Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope), kao i drugi međunarodni instrumenti u ovoj oblasti, uključujući pravnu tekovinu Evropske unije ("acquis communautaire").

⁸Strategija za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije za period 2010-2014 god (2010), Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave, Vlada Crne Gore

Nacionalna strategija Crne Gore za borbu protiv korupcije za period 2010. - 2014. i prateći akcioni plan za 2013. - 2014. istekli su krajem 2014. Godine. Prema konačnom izvještaju o stepenu realizacije akcionog plana, 59% mjera je realizovano, 30% djelimično realizovano, dok 11% mjera nije realizovano. Kako bi se izbjeglo dupliranje sa akcionim planom za poglavlje 23, za sada neće biti izrađeni nova strategija i akcioni plan. Realizacija mjera iz strategije i povezanog akcionog plana koje nijesu realizovane do kraja 2014. biće uključene u aneks akcionog plana za poglavlje 23 i praćene kroz uspostavljeni mehanizam za poglavlje 23⁹.

Skupština je u decembru 2014. usvojila sveobuhvatni set zakona za sprečavanje korupcije. Set uključuje: Zakon o sprečavanju korupcije (zakonska osnova za buduću Agenciju za borbu protiv korupcije); novi Zakon o lobiranju; novi Zakon o finansiranju političkih partija i izbornih kampanja; izmjene i dopune Zakona o sprečavanju sukoba interesa; izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama; novi Zakon o opštem upravnom postupku. Skupština je takođe usvojila Etički kodeks za svoje članove. Novi zakoni i izmjene i dopune u značajnoj mjeri jačaju zakonodavni okvir u ovoj oblasti.¹⁰

Izmjenama i dopunama Zakona o sprečavanju sukoba interesa nadležna Komisija dobila je ovlašćenja da istražuje neobjašnjivo stečeno bogatstvo. Njima je takođe povećan broj prekršajnih kazni kao i iznos novčanih kazni. Međutim, čini se da opseg propisanih kazni nije dovoljan za odvratanje od svih prekršaja. Po novim izmjenama i dopunama Komisija ima pristup informacijama u posjedu banaka i ostalih finansijskih institucija, ali isključivo uz odobrenje datog javnog funkcionera.

Glavne novine uvedene novim Zakonom o lobiranju uključuju uspostavljanje javnog registra lobista i zahtjev za državne organe da dokumentuju i objavljuju kontakte sa lobistima.

Izmjene i dopune Zakona o javnim nabavkama imaju za cilj pooštavanje pravila o sprečavanju sukoba interesa i smanjenje rizika od korupcije. Inspeksijska služba nadležna je za kontrolu sprovođenja dodijeljenih ugovora. Izmjene i dopune Zakonika o krivičnom postupku usvojene su u junu. Njima je uveden strožiji mehanizam za ispitivanje odluka tužilaca o odbacivanju krivičnih prijava. Novi Zakon o oduzimanju imovine usvojen je u septembru 2015. Crna Gora je odlučila da ne slijedi preporuku iz člana 20 Konvencije Ujedinjenih nacija protiv korupcije, tj. da kriminalizuje neobjašnjivo stečeno bogatstvo.

4. KORUPCIJA I MITO U PRIVREDI - praktična analiza postupaka

Upravljanje poslovnim subjektom je, suštinski, aktivnost privatnog sektora orijentisana prema klijentima i kupcima, međutim komercijalne aktivnosti su povezane i sa mrežom javnih usluga, administrativnih obaveza i preduslova (kao što su poreske inspekcije ili carinjenje) koji zahtijevaju čestu saradnju sa državnim upravom. Neke od ovih aktivnosti (kao što je podnošenje poreskih prijava) su indirektno, dok se druge sprovode u obliku direktne interakcije sa državnim službenicima (kao što je zdravstvo, inspekcija rada ili poreza, pravni postupci ili podnošenje zahtjeva za građevinsku dozvolu).

Većina interakcija sa državnim službenicima prati pravila i propise primjenjive naodređene administrativne procedure, ipak, prilikom svake direktne interakcije, ta pravila su podložna manipulaciji u zamjenu za ličnu korist koja proizilazi iz nezakonite transakcije između

⁹Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2015 (2015), Evropska komisija

¹⁰<http://www.skupstina.me/index.php/me/sjednice/zakoni-i-drugi-akti>

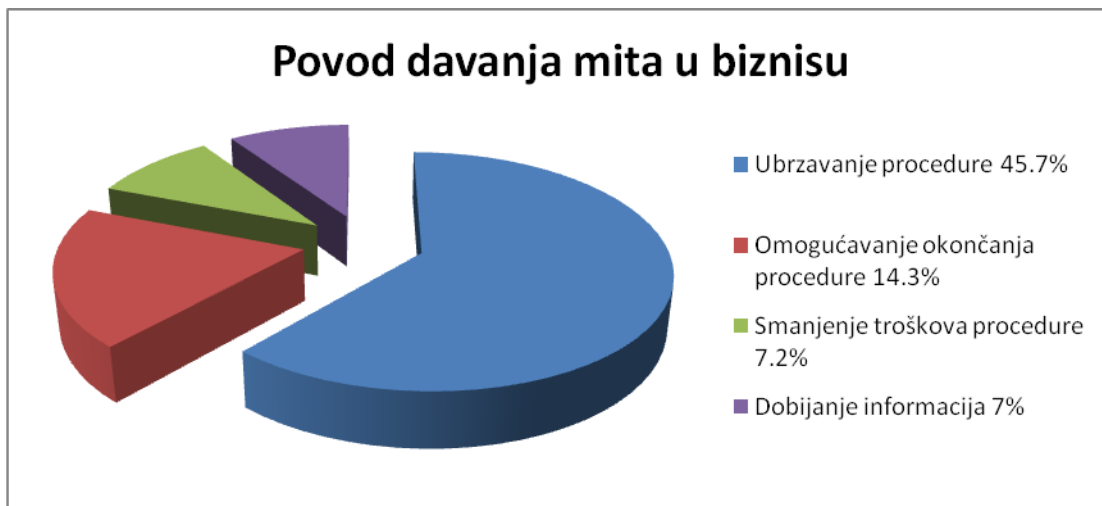
privatnog sektora i korisnika usluga i državnog službenika. Primanje novca, poklona ili bilo koje druge protivusluge - pored (ili umjesto) obavezne službene naknade - za ličnu korist državnog službenika predstavlja čin administrativnog podmićivanja. Kako podaci pokazuju, ovakvi slučajevi još uvijek igraju ulogu u interakcijama privatnih kompanija sa državnim sektorom u Crnoj Gori. Direktna interakcija između predstavnika poslovnog subjekta i državnog službenika neophodna je da bi došlo do čina podmićivanja (uključujući i podmićivanje putem posrednika), tako da se prisutnost podmićivanja računa kao broj poslovnih subjekata koji su državnom službeniku dali novac, poklon.

4.1. Zbog čega se sve daje mito

Podmićivanje državnih službenika može imati različite svrhe. Državni službenici mogu iznuditi mito za zakonitu javnu uslugu koju bi, u suprotnom, mogli negirati klijentu ili odgoditi je na neodređeno vrijeme. S druge strane, mito može biti dato na inicijativu poslovnog subjekta kako bi se izvršio uticaj na regulatorne odluke, procjene poreza, procese javnih nabavki ili, između ostalog, pružanja javnih usluga. Za svaku od ovakvih poslovnih procedura, svrha podmićivanja može se razlikovati u skladu sa prirodom procesa ili odluke koja je podložna manipulaciji. Na primjer, mito može imati za cilj da promijeni negativnu odluku za građevinsku dozvolu i time dozvoli okončanje administrativnog procesa u interesu kompanije. U privrednom svijetu podmićivanje može biti takođe značajno za ubrzavanje raznih, obično dugotrajnih i razvučenih procedura, kao što je dobijanje komunalnih priključaka (struja ili voda), carinjenje robe, dobijanje određenih vrsta odobrenja za proizvodni proces ili ubrzavanje zdravstvenih i sigurnosnih inspekcija u prostorijama poslovnog subjekta obavještavajući unaprijed o predstojećim inspekcijama. Iako se ubrzavanje administrativnih procedura ne čini kao loša ideja, ubrzavanje procedura isključivo za poslovni subjekat koji je platio mito i davanje prednosti takvim poslovnim subjektima stvara nepravednu konkurenciju, a time ugrožava ekonomiju. S druge strane, službenici ponekad nijesu ni svjesni svrhe mita koji su primili; kao kada biznis predstavnici koriste poklone da primame državne službenike za buduće interakcije stvarajući zavisan odnos između službenika i onoga ko daje mito.

Iz perspektive poslovnih subjekata u Crnoj Gori, najvažnija svrha davanja mita je da se "ubrzaju poslovne procedure" (45,7%) koje bi, u suprotnom, bile odložene. Ostale navedene svrhe mita koji se plaća su da "omogući okončanje procedure" (14,3%), "smanjenje troškova procedure" (7,2%) i "dobijanje informacija" (7%). Istovremeno, jedno od osam (12%) mita se plaća bez konkretne neposredne koristi za poslovni subjekat koji ga plaća, uz pretpostavku da će ovi "slatkiji" koji se daju državnim službenicima podstaći ih da u budućim interakcijama sprovode postupke u interesu preduzeća¹¹.

¹¹Poslovanje, korupcija i kriminal u Crnoj Gori (2013), UNODC RAI

Grafik 1

4.2. Na koji način i kako se traži ili daje mito

Podaci o načinu traženja mita mogu pružiti značajan uvid u to kako zapravo dolazi do podmićivanja državnih službenika od strane poslovnih subjekata. Mehanizmi plaćanja mita često su okarakterisani određenim implicitnim obrascima koji su dobro poznati i onima koji daju i onima koji uzimaju mito, ali i zasnovani na razumijevanju nezakonite prednosti za obje strane. Ovo je još istinitije za poslovne subjekte koji mitom zaobilaze zakone i propise kako bi ubrzali administrativne procedure ili preskočili birokratiju i time osigurali ogromnu korist. U ekonomskoj oblasti, gdje svaka komparativna prednost može dovesti do većih profita i većeg tržišnog učešća za biznis, ovo može dovesti do eskalacije gdje mito nije samo očekivan, već ga poslovni subjekti "dobrovoljno" nude da bi bili ispred konkurenata. Kada davanje mita postane rutinska praksa za određene kompanije saciljem osiguravanja koristi ili nedozvoljenih usluga od državnih službenika, plaćanja mogu biti očekivana i plaćana sve češće.

Veliki problem je što se često državni službenici ne ustručavaju da zatraže ili prihvate mito, bilo od poslovnih subjekata ili od domaćinstava. Ukoliko oni koji primaju mito ne očekuju da će ovakve aktivnosti biti prijavljene ili ne očekuju nikakve sankcije za iznuđivanje mita, davanje mita može postati prihvatljiva i uobičajena praksa u nekim državnim kancelarijama. U takvim slučajevima, državni službenici koji primaju mito moraju da budu direktno sankcionisani tako što će se nekažnjavanje okončati širenjem i sprovođenjem strogih pravila protiv podmićivanja. Ako se davaoci mita osjećaju obaveznim da daju mito, veća je vjerovatnoća da će istupiti i prijaviti podmićivanje, što bi trebalo ohrabrivati kroz otvaranje dodatnih kanala za prijavu slučajeva podmićivanja (kao što su telefonske linije za prijavljivanje korupcije).

Osim identifikovanja strane koja je inicirala podmićivanje, važno je takođe znati o vremenu isplate mita jer ovo može pružiti dublji uvid u motivaciju i svrhu podmićivanja. Unaprijed date uplate se obično smatraju neophodnim da bi se nešto završilo, dok se uplate date nakon što je državna služba obavila posao smatraju ili znakom zahvalnosti ili podmićivanjem u kojem plaćanje služi kao "slatkiš" koje mami državne službenike u zavisan odnos, a prihvatanje poklona unaprijed obavezuje državne službenike da vrate uslugu poslovnom subjektu nakon određenog vremena. Kada se oblik plaćanja mita analizira u odnosu na modalitet - da li je mito dobrovoljno ponuđen ili zatražen, podaci otkrivaju različite sklonosti

onih koji daju ili primaju mita. Državni službenici koji direktno ili indirektno traže mito zahtijevaće često isplatu u obliku novca, dok se poslovni subjekti koji nude mito državnim službenicima obično odluče na jeftiniju alternativu u vezi sa svakodnevnim poslovnim aktivnostima njihovog poslovnog subjekta, kao što je davanje hrane i pića (u sektoru usluga smještaja i ishrane), ili drugu vrstu robe i usluga (posebno u sektoru trgovine na veliko i malo).

4.3. Prijavljivanje podmićivanja

Postoje mnogi razlozi zašto poslovni subjekti progovore o podmićivanju na način što prijave korumpirane državne službenike policiji ili drugim nadležnim organima. Poslovni subjekti se često osjećaju prisiljenim da daju mito kako bi dobili usluge koje bi država trebala obično pružiti bez dodatnih troškova, pravovremeno i prihvatljivog kvaliteta. Mito je, tako, trošak koji direktno smanjuje njihov profit, pa se poslovni subjekti suočavaju sa rutinskim zadacima, kao što su plaćanje poreza, zdravstvene i sigurnosne inspekcije ili carinjenje, prećutno pristajući da plaćaju mito i time povećavajući očekivanja državnih službenika u vezi sa redovnim budućim plaćanjima, što tokom vremena može postati značajan trošak. Istovremeno, dugoročne tržišne koristi koje poslovni subjekat može ostvariti putem mita su nejasne: sama činjenica da državni službenik redovno prima mito pokazatelj je, da će bilo kakva prednost u odnosu na konkurente, koju je poslovni subjekat stekao putem mita, brzo nestati, ukoliko i drugi poslovni subjekti plaćaju mito.

Uzimajući u obzir da se samo mali procenat poslovnih subjekata u Crnoj Gori obrati zvaničnim nadležnim organima, kao što je Agencija za borbu protiv korupcije, kako bi podnijeli žalbu o korumpiranim službenicima koji primaju mito, nameće se važno pitanje - zašto poslovni subjekti ne prijavljuju podmićivanje kada, u teoriji, imaju dobre razloge da objave podmićivanje? Više nego u drugim državama zapadnog Balkana, kao najčešći razlog za neprijavljivanje podmićivanja su zapravo ti da je u Crnoj Gori percepcija takva da je podmićivanje uobičajena praksa i da nema potrebe da se prijavljuje. Uglavnom se radi o stavu da se nije prijavilo podmićivanje jer je plaćanje izvršeno ili poklon dat državnom službeniku kao znak zahvalnosti za obavljanje tražene usluge, kao i da je besmisleno prijaviti podmićivanje, jer niko ne bi mario za to.

Za kreatore politika za antikorupciju, izazov je da se veći broj poslovnih subjekata ohrabri da prijave podmićivanje i time da pomognu borbu protiv korupcije. Zapravo, stvaranje boljih i sigurnijih kanala za prijavljivanje slučajeva korupcije rezultirati će povećanim brojem prijava samo onda kada postoji generalno mišljenje da podmićivanje nije prihvatljivo i da je obraćanje vlastima za pomoć vrijedno, kao i da će biti ispraćeno odgovarajućom akcijom.

5. MOGUĆI IZVORI KORUPCIJE U BIZNISU U CRNOJ GORI

Svaki segment poslovanja koji podrazumijeva postojanje pretjerane državne regulative i razgranate birokratije, predstavlja mogući izvor korupcije. Moderan i efikasan zakonodavni okvir predstavlja neophodnu komponentu optimalne poslovne klime jer pretpostavlja da su pravila jasna, da strane lako mogu da dođu do potrebnih informacija, da su procedure

jednostavne i ekonomične, da svi učesnici imaju isti tretman, i što je od posebnog značaja, imaju povjerenje u regulatorni sistem, koji im je poznat u razumnom obimu.

Nema sumnje da je poslovni ambijent u Crnoj Gori značajno pobošljan tokom posljednjih nekoliko godina. Usvojen je set novih zakona koji su u dobroj mjeri usaglašeni sa standardima EU, i koji čine dobar okvir za uspostavljanje novog ekonomskog sistema u Crnoj Gori. Pored toga, sprovedene su značajne institucionalne reforme u ključnim sektorima kao što su: fiskalni sistem, finansijski sektori, platni promet, privatizacija, prestrukturiranje preduzeća itd. Međutim, preduzetnici su i dalje suočeni sa otežanim poslovnim okruženjem¹², čemu najviše doprinosi komplikovan regulatorni okvir i dugotrajne i skupe administrativne procedure. Puno je učinjeno na usvajanju zakonskih propisa koji podržavaju rast, ali su potrebni dodatni naponi kako bi to funkcionisalo u praksi i kako bi se osiguralo da Crna Gora zadovoljava standarde konkurentne tržišne ekonomije, zahtjeve iz procesa evropskih integracija i nastavi da privlači raznovrsne investicije koje su joj potrebne. Ovi činioци u mnogome doprinose težini, riziku i rastu troškova poslovanja u Crnoj Gori, a samim tim predstavljaju i značajan izvor korupcije. Komplikovane i spore procedure u biznisu su ključni podsticajni koruptivni faktor, koji često preduzetnici prosto ukalkulišu u poslovni trošak. U tom smislu, jednostavne procedure i snazni post-kontrolni mehanizmi, uz sistem referenci o kvalitetu prethodno obavljenog posla - predstavljaju mnogo efikasniji način borbe.

5.1. Korupcija u postupku dobijanja dozvola za rad

Da bi novoosnovano preduzeće otpočelo sa obavljanjem djelatnosti, neophodno je da, od opštinskog ili državnog nadležnog organa, pribavi odobrenje – rješenje o ispunjavanju uslova u pogledu tehničke opremljenosti, zaštite na radu, zaštite i unapređenja životne sredine i drugih uslova. Osim toga što se radi o postupku koji je velika nepoznanica za stranku, te postupku koji je relativno skup, komplikovan i decentralizovan, mogući izvor korupcije predstavlja činjenica da se ovaj postupak ne sprovodi na način kako je to predviđeno zakonom. Komplikovane procedure na različitim nivoima su nešto što su i ispitanici prepoznali kao jedan od najvećih problema u istraživanjima koje je sprovedeno u fokus grupi u kojoj su kao ciljna grupa označeni preduzetnici a koji je sproveden u saradnji sa Unijom poslodavaca. Takođe, na to ukazuju i rezultati istraživanja Centra za demokratiju i ljudska prava o stavovima i percepciji predstavnika biznis sektora o korupciji¹³.

5.2. Korupcija u izgradnji objekata

U dijelu izgradnje objekata, rezultati istraživanja Unije poslodavaca i fokus grupe ukazuju na posebno problematičan postupak prikupljanja potrebne dokumentacije za dobijanje građevinske dozvole. Set dokumenata koje je potrebno pribaviti za dobijanje dozvole nije precizno definisan jednim zakonskim aktom, već je utvrđen sa više posebnih propisa sa kojima najčešće nijesu upoznati. To je i razlog što spisak potrebnih dokumenata često sadrži i

¹²Regulatorni okvir u Crnoj Gori (2013), Unija poslodavaca Crne Gore

¹³Stavovi sudija, advokata i predstavnika biznis sektora o korupciji (2012), Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)

odrednicu „ostala dokumenta“, što znatno otežava snalaženje malih investitora u ovom postupku. Ovo daje veliku diskrecionu moc licima koja rade na izdavanju saglasnosti. Proces izdavanja dozvola je veoma dug i komplikovan, jer zahtijeva prikupljanje brojne dokumentacije i to u nekoliko različitih državnih institucija čija je koordinacija veoma slaba. Pored toga, po viđenju privatnog sektora, troškovi pribavljanja dokumentacije su značajno viši od realnih.

5.3. Korupcija u javnim nabavkama

Korupcija u javnim nabavkama predstavlja jedan od najozbiljnijih vidova korupcije. Javne nabavke podrazumijevaju postojanje dvije strane: naručioca i ponuđača i obje strane mogu u velikoj mjeri da korumpiraju postupak u svakoj njegovoj fazi.

Najprisutniji oblici korupcije od strane naručioca su:

- izrada specifikacije tražene robe ili usluga na način da one odgovaraju određenom ponuđaču sa kojim postoji koruptivni dogovor,
- preduzimanje direktnih pregovora samo sa jednim ponuđačem, uz obrazloženje da se zbog hitnosti ne može sprovesti tender,
- kršenje pravila o povjerljivosti ponuda na način što će se prispjele ponude otvoriti prije roka,
- onemogućavanje učešća potencijalnim ponuđačima na način što se postavljaju neprikladni uslovi i rokovi, primanje mita.

Sa druge strane, ponuđač može da:

- radi u dosluhu sa naručiocem da bi odredio cijenu ponude,
- potpomaže kreiranju diskriminatorских tehničkih specifikacija,
- utiče na rad članova komisije za otvaranje i vrednovanje ponude, i ponudi mito.

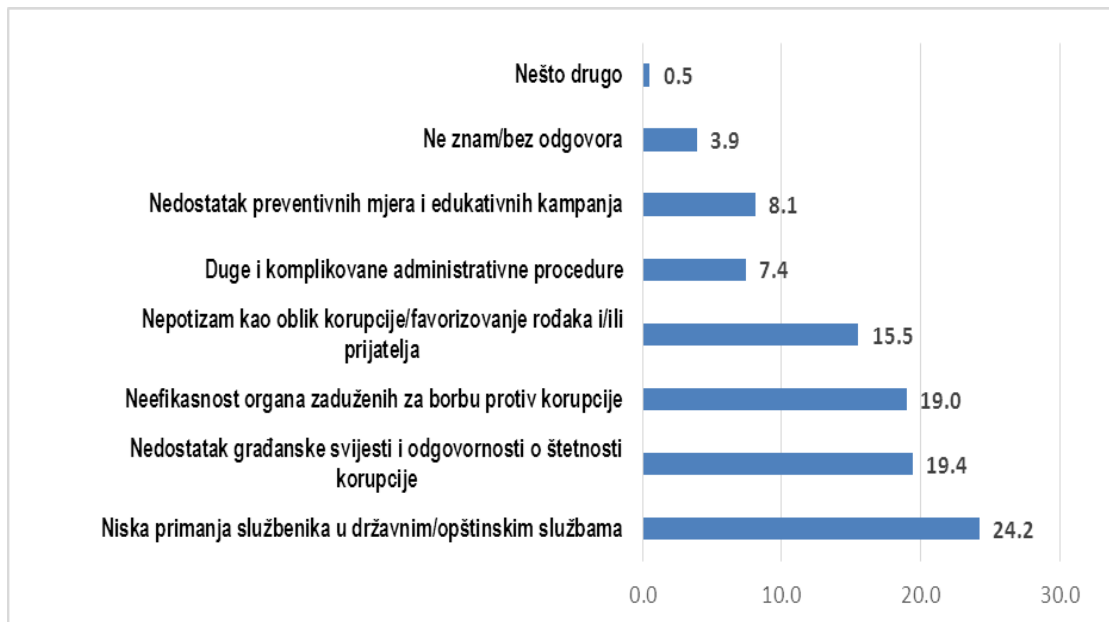
5.4. Korupcija u ostalim oblastima

Sa stanovišta privatnog sektora, takođe, korupcija je najrasprostranjenija u carinskoj službi. Ipak, Uprava carina je jedan od rijetkih organa uprave koja je procesuirala određeni broj slučajeva korupcije u svojim redovima. Čini se da zatvorenost tog sistema, kao i nepoznavanje propisa kojima su definisani carinski postupci, bilo da se radi o uvozu, izvozu ili tranzitu, značajno utiče na percepciju korupcije.

Pored toga, veoma je rasprostranjeno mišljenje o korupciji u okviru inspeksijskih organa. Pri tom se kao najveći problem navodi postupanje tržišne inspekcije, što je zapravo posljedica činjenice da je 80% crnogorskih malih i srednjih preduzeća registrovano za obavljanje trgovine. I zaista, čini se da u radu tržišne inspekcije ne postoji institut ukaza - tj. ukazivanja na učinjene nedostatke i ostavljanje primjerenog roka za njihovo uklanjanje. Gotovo svaka posjeta tržišne inspekcije rezultira isključivo izricanjem novčanih kazni, bez obzira da li je uočeni nedostatak nastao kao posljedica namjere ili nepoznavanja propisa. Širok dijapazon novčanih kazni koji može biti izrečen za isti prekršaj ostavlja veliki prostor za niz koruptivnih radnji.

Relevantna istraživanja Uprave za antikorupcijsku inicijativu ukazuju na određene trendove kada je u pitanju percepcija o korupciji u Crnoj Gori a koja daju jasnu sliku o ključnim nedostacima. Građani vjeruju u velikoj mjeri da su osnovni razlozi za koruptivno ponašanje

sljedeći: niska primanja državnih službenika, nedostatak građanske svijesti i odgovornosti o štetnosti korupcije, zatim neefikasnost organa zaduženih za borbu protiv korupcije kao i nedostatak preventivnih mjera.

Grafik 2

Privrednici se često žale da je sistem napravljen na takav način da podržava korupciju. Kao predstavnici biznisa, u poziciji su da čekaju duži vremenski period na odobrenja, saglasnosti, dozvole i sl., bez ubjeđenja da će ih dobiti. Administracija svojim radom tjera privrednike da traže rupe u zakonima kako bi mogli normalno da funkcionišu. Ovo često podrazumijeva prečice, što ispitanici nijesu imali problem da priznaju. Jedan od ispitanika naveo je primjer da su neke procedure namjerno uvedene kako bi očajni privrednici bili “prinuđeni” da ponude mito kada se situacija poboljša¹⁴.

6. UTICAJ TRENUTNIH MJERA - NAPREDAK CRNE GORE

U oblasti borbe protiv korupcije, kasni se sa ispunjavanjem određenih mjera u okviru pregovaračkog procesa sa EU, kako u dijelu usvajanja i harmonizacije legislative tako i u implementaciji. Trend napretka je očigledan, i u velikoj mjeri stvoreni su uslovi za valjanu borbu protiv korupcije na svim nivoima koja međutim mora zaživjeti na terenu i imati svoje praktične rezultate.

S obzirom na veliki broj institucija i organa uključenih u ovu oblast, Crna Gora mora da ojača svoj sveukupni kapacitet kako bi propisno koordinisala, sprovodila i pratila sve planirane djelatnosti, kako je to vrlo jasno zaključeno u poslednjem izvještaju EK o napretku Crne Gore u procesu evropske integracije.

¹⁴ Stavovi sudija, advokata i predstavnika biznis sektora o korupciji (2013), Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)

Skupština je u decembru usvojila zakonodavnu osnovu za nezavisnu agenciju za borbu protiv korupcije sa ovlašćenjem za sprovođenje upravnih istraga, koja je postala operativna od 1. januara 2016. godine. Upravo na ovaj način određeni napredak ostvaren je u jačanju pravnog i institucionalnog antikorupcijskog okvira. Stupanjem na snagu novog Zakona o sprječavanju korupcije od početka 2016. godine počela je zvanično sa radom i nova Agencija za borbu protiv korupcije. Njena nadležnost pokriva glavna područja sprečavanja korupcije, uključujući sukobe interesa, imovinske kartone, nespojivost funkcija, planove integriteta i zaštitu zviždača. Agencija je takođe zadužena za sprovođenje zakona o lobiranju i ima ovlašćenja da provjerava finansiranje političkih partija. Uprava za antikorupcijsku inicijativu koja je do sada bila zadužena za koordinaciju antikorupcijske politike i podizanje svijesti, i Komisija za sprečavanje sukoba interesa objedinjene su sada u ovu novu Agenciju. Nova agencija će takođe preuzeti ovlašćenja i kadar Državne izborne komisije (DIK). Na samom početku prepoznati su izazovi i nedostaci u postojećim administrativnim kapacitetima i resursima Agencije u odnosu na ozbiljnost i obim posla koji mora da obavlja. Agencija mora uživati neophodnu nezavisnost, imati adekvatne resurse, kao i pristup svim relevantnim informacijama kojima raspolažu ostale institucije.

Uprava za antikorupcijsku inicijativu nastavila je sa sprovođenjem kampanja za podizanje svijesti i organizovanjem obuka za borbu protiv korupcije i radionica za planove integriteta za javne funkcionere.

Za sada se i dalje prepoznaje da je neophodno poboljšati kapacitete za inspekciju u oblasti javnih nabavki i uvesti punu elektronsku nabavku kao instrument za postizanje veće transparentnosti. Ostaje da se dovrši razvoj metodologije procjene rizika. Preduzeti su koraci za poboljšanje mehanizama interne kontrole u okviru uprava policije, carina i poreske uprave. Vlada je u junu usvojila metodologiju analize rizika za sprovođenje inspekcijske kontrole; ona, međutim, sadrži nedostatke koje je neophodno što ranije otkloniti. Sveukupno posmatrano, postoji snažna i hitna potreba za poboljšanjem i jačanjem interne kontrole i mehanizama inspekcije u okviru javne uprave i poboljšanja njihove interakcije sa organima za sprovođenje zakona.

Nadležni organi i uprave sprovode niz kampanja za podizanje svijesti (jedan od primjera je i kampanja "Ni centa za mito" UAI)¹⁵ ali i obezbjeđuje obuke o borbi protiv korupcije i radionice o planovima integriteta za javne funkcionere. Zaštita zviždača u praksi mora biti djelotvornija kako bi se olakšalo prijavljivanje djela korupcije. Neophodno je pronaći pravi balans između prava na slobodan pristup informacijama i pravila o zaštiti ličnih podataka, uzimajući u obzir potrebu za osiguravanjem transparentnosti i odgovornost i rada javnih ustanova i funkcionera.

Represivne mjere u borbi protiv korupcije, institucionalni i operativni kapacitet tužilaca, sudija i policije za borbu protiv korupcije i dalje je nedovoljan. Tužilačkoj službi, uključujući i specijalno tužilaštvo, nedostaje administrativno osoblje. Specijalni istražni tim tužilaštva i dalje nema direktan pristup relevantnim bazama podataka, kao ni ljudske i finansijske resurse, naročito stručno znanje u oblasti finansija. Neophodne su dalje specijalizovane obuke na svim nivoima. Neophodno je poboljšati kapacitet za sprovođenje sistematskih finansijskih istraga u slučajevima korupcije.¹⁶

¹⁵<http://www.antikorupcija.me/me/>

¹⁶Izveštaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2015 (2015), Evropska komisija

7. DA LI JE MOGUĆA BORBA PROTIV KORUPCIJE U BIZNISU

Postavlja se pitanje može li se protiv korupcije uspješno i efikasno boriti? Može, međutim, ta borba mora biti stalna, jer mogućnost klizanja u korupciju uvijek postoji, posebno u zemljama u tranziciji kakva je i Crna Gora. Osnovno pitanje dakle nije da li se protiv korupcije može boriti, nego da li uopšte postoji volja da se otpočne sa borbom protiv korupcije, što se uglavnom dovodi u vezu sa političkom voljom.

Države sa slabijim ekonomijama kao i one koje su u tranziciji ili su završile tranziciju pa se nalaze u procesu konsolidacije institucija, naješće imaju naizgled uspostavljene snažne instrumente za borbu protiv korupcije (anti-korupcijsku komisiju, vladinu agenciju, i sl.). Nažalost, te institucije su često više formalne i kozmetičke nego suštinske, odnosno rezultat su formalnog ispunjavanja međunarodnih obaveza nego vlastitih potreba i inicijativa. One zemlje koje se žele posvetiti suštinskoj borbi moraju iznad svega krenuti u intenzivno ozdravljenje i jačanje javne uprave. Ono se odnosi na jačanje administrativnih kapaciteta, finansijskih u pravcu stvaranje snažnije nezavisnosti u radu. Ovaj pristup podrazumijeva prije svega regrutaciju visoko kvalifikovanih službenika, koje su veoma dobro plaćeni i kojima su u radu obezbijeđeni adekvatni uslovi za kreiranje efikasnih organa kroz primjenu odluka ali i visokoj stepeni odgovornosti za savjesno obavljanje povjerenih poslova. Adekvatno i efikasno obavljanje poslova, bez nepotrebnog odugovlačenja, koje se oslanja na profesionalizam i vrlo jasnu odgovornost u menadžmentu i samoj hijerarjihi institucija, veomaje važno za kreiranje snažnog i nezavisnog službenika a na taj način i ukupnog državnog organa.

Svaka ozbiljna borba protiv korupcije u biznisu mora biti zapravo sistemska i mora zahvatiti nekoliko osnovnih oblasti:

- političku odgovornost, kroz javnost i transparentnost političkih odluka, te vidljivo i ravnopravno takmičenje političkih stranaka;
- jačanje institucija, npr. parlamenta kroz javnu odgovornost i javne revizijske postupke korištenja budžeta;
- sudstva, kroz jačanje nezavisnosti sudova, te mogućnostima ispitivanja budžetskih nepravilnosti;
- nezavisnog javnog tužilaštva, kroz striktno izvršavanje normi, mjera i kazni;
- vlade i javne uprave, kroz nadzor nad javnim konkursima, budžetskim sredstvima i javnom imovinom;
- kroz učešće civilnog društva u javnom životu od lokalnog do najviših nivoa;
- istraživačku ulogu medija u javnim poslovima i njihovu nezavisnost;
- udruženjima građana koja trebaju širiti informacije o korupciji, predlagati akcije, organizovati javna saslušanja, rasprave i objašnjenja, te tako postati saveznik države u borbi protiv korupcije;
- stvaranju uspješnog privatnog sektora privrede, (ovdje spada kako pojednostavljivanje i racionalizacija osnivanja i rada preduzeca, tako i transparentnost vlasništva nad njima, kao i njihovog poslovanja);

Na osnovu istraživačkog rada kroz fokus grupu organizovanu u saradnji sa Unijom poslodavaca Crne Gore, došli smo do vrlo konkretnih stavova kroz dubinske razgovore sa ciljnom grupom. Glavni utisak je da trend evropskih integracija jeste koristan proces koji je značio intenziviranje reformi, ali da se još uvijek ne osjeća praktični uticaj svih mjera i politika.

Preduzetnici smatraju da je često komplikacija zakona i zakonskih regulativa koji regulišu oblast privrednog poslovanja takođe značajan uzrok pojave korupcije. Generalno stanje je bolje nego prethodnih godina, i smatraju da su oni i njihove kolege spremnije nego ranije da prijavljuju korupciju. Kao značajno rješenje vide unošenje različitih grupa u praćenje ovih procesa a prije svega civilnog društva a veliku odgovornost vide i u medijima.

Jedan od bitnih konteksta u borbi protiv korupcije je i princip kolektivne akcije. Poslodavci vjeruju u to da ukoliko su svi uključeni, oni koji nijesu gube. Naime, ukoliko je on/ona jedini/jedina koji/koja poštuje pravila, onda će njegova/njena kompanija trpjeti. U ovakvoj situaciji oni biraju borbu za svoj biznis najbolje što mogu i na osnovu neformalnih ali istinitih pravila igre.

8. KAKO SE BORITI - PREPORUKE

Unija poslodavaca je u svojoj studiji “5 ubica biznisa” prepoznajući korupciju kao jednog od ubica prepoznala i ključne preporuke za poboljšanje postojećeg stanja. One se prije svega odnose na:

- Kreiranje adekvatne regulative, obezbjeđivanje njenog pravilnog tumačenja i dosljednu primjenu u borbi protiv korupcije;
- Unapređivanje saradnje javnog i privatnog sektora i obezbjeđivanje većeg nivoa transparentnosti rada institucija u čijoj je nadležnosti saradnja sa privatnim sektorom;
- Razmatranje mogućnosti smanjenja poreza, taksi i naknada, kao i pojednostavljenja administrativnih procedura na nacionalnom i lokalnom nivou – naročito onih koje su prepoznate kao značajan uzrok pojave korupcije;
- Unaprijeđivanje, transparentnost rada i primjenu etičkih načela u javnoj upravi;
- Promovisanje značaja primjene etičkih načela u poslovanju preduzeća;
- Uspostavljanje veće efikasnosti i efektivnosti, kontrole rada organa i službi javne uprave (inspekcijski organi, nosioci sudske funkcije, carinski službenici...), poboljšanje sistema odgovornosti kako organa i institucija, tako i javnih funkcionera, službenika i namještenika, afirmisanje preventivnih u odnosu na represivne mjere i osiguranje ravnopravnog tretmana privrednika prilikom vršenja predviđenih procedura, procesa i kontrola;
- Dodatno promovisanje postojeće institucije za borbu protiv korupcije (i značaj prijave korupcije), obezbjeđivanje garantovane anonimnosti i povjerljivosti pri procedurama prijave, kao i adekvatan i siguran model za sprovođenje mehanizama sankcija;
- Unapređivanje sistema javnih nabavki na način da obezbjeđuje ekonomičnost korišćenja javnih sredstava i transparentnost, podstiču konkurentsko nadmetanje, podrazumijevaju objektivne i unaprijed definisane kriterijume u donošenju odluka i eliminiše prostor za zloupotrebe;
- Pojednostavljenje tenderske dokumentacije i uslova učešća na tenderima i prilagođavanje za MSP, obezbjeđivanje jednakih uslove za sve ponuđače i naručioce i osiguranje kontrolu izvođenja ugovora;

- Podsticanje veće učešće javnosti u borbi protiv korupcije i pružiti podršku inicijativama te vrste od strane NVO i medija;
- Redovno informisanje javnost o svim slučajevima postojanja korupcionaške prakse, kao i učešća pojedinaca u istoj (štampani, elektronski i onlajn mediji).

8.1. Ključne preporuke u nekoliko najznačajnijih strateških pravaca

8.1.1. Vraćanje povjerenja u institucije

Kroz istraživanja koja smo predstavili u ovom Izvještaju jasno je ukazano da veliki problem kada je u pitanju borba protiv korupcije na svim nivoima a posebno biznisu - nedovoljno povjerenje privrednika i građana u institucije sistema. Ovakvi podaci nam najbolje govore o činjenici da i pored usvajanja čitavog seta zakona i uspostavljanja institucionalnog okvira i dalje institucije nijesu dovoljno jake, te su one često pod političkim uticajem ili uticajem pojedinaca, dakle - nijesu dovoljno nezavisne u svom radu. Imajući ovakve institucije naspram sebe privrednici često ostaju inertni i ne pokazuju spremnost da uopšte budu aktivni i odgovorni te da krenu u procedure prijavljivanja korupcije. Naime, ovakav nivo nepovjerenja u institucije ne dozvoljava građaninu da se svojim punim kapacitetima bori protiv ovog društvenog problema ukazujući na konkretne primjere - slučajeve sa kojima je imao priliku da se susretne ili o kojima svjedoči.

Neophodno je snaženje instucija i njihovog integriteta kroz dodatno usavršavanje postojećih rješenja i implementaciju postojeće legislative. Značajne izmjene su se dogodile na polju antikorupcijskih zakona te se na različitim nivoima mora pristupiti temeljnoj implementaciji usvojenih rješenja. Jedan od takvih primjera je i novi Zakon o sprječavanju korupcije koji jasno definiše snaženje institucija kroz implementaciju zakonodavnog okvira i usvajanje planova integriteta. Na osnovu procjene podložnosti određenih radnih mjesta i radnih procesa za nastanak i razvoj korupcije i drugih oblika pristrasnog postupanja javnih funkcionera i zaposlenih u organu vlasti, organ vlasti donosi plan integriteta koji sadrži mjere kojima se sprječavaju i otklanjaju mogućnosti za nastanak i razvoj korupcije i obezbjeđuje povjerenje građana u njihov rad.

Građani dakle moraju imati sigurnost da će institucije postupati u skladu sa zakonima, onda kada se oni odluče da prijave korupciju, odnosno da će se adekvatno postupiti po njihovim prijavama - a na sve to očekuju konkretne rezultate i konačno odgovornost i sankcionisanje. Ovo se mora postići upravo kroz uobličavanje zakonske regulative koja mora biti dio održivog sistema i ulagati napore u njenu valjanu implementaciju. Implementacija se mora zasnivati na jasnom i profesionalnom radu državnih institucija kroz sprovođenje propisa ali i valjanom tumačenju te upoznavanju ključnih društvenih grupa sa njihovom sadržinom. U tom pravcu, posebno je potrebno raditi na povećanju transparentnosti, kao jednom od prvih preduslova za ukazivanje na slučajeve kršenja ili propuste u radu.

8.1.2. Obezbeđivanje intenzivnijeg javnog dijaloga

Veliki dio problema u crnogorskom kontekstu borbe protiv korupcije u biznisu leži i u načinu razmišljanja i sistemu vrijednosti koji je utkan u crnogorske matrice svih društvenih i

međuljudskih odnosa koje su se prenijele i na rad profesionalnih državnih organa pa i biznis sektor a koje se odnose na to da je „normalno“ nekoga „častiti“ te da se to podrazumijeva ukoliko je određena usluga dobijena. Simbol uvažavanja tuđeg angažmana na ovaj način je nešto što se apsolutno mora iskorijeniti iz prakse ukupnih a posebno poslovnih odnosa, a ovo je jedan od bitnih faktora zbog kojeg i biznismeni su spremni da učestvuju u korupciji, te je smatraju „normalnom pojavom“. Ključni cilj u promjeni javnog shvatanja korupcije je razvijanje impulsa za pozitivne promjene u svijesti građana i otpora prema korupciji. Snažni otpor javnosti prema korupciji implicira postojanje svijesti o ovom fenomenu, njegovoj suštini i načinu na koji funkcioniše, kao i o posljedicama na pojedinca i društvo, kao cjelinu. Netolerantnost prema pojavi korupcije je rezultat sve snažnijih zahtjeva javnosti za poštovanje načela transparentnosti i odgovornosti administracije, kao i izgradnju novih moralnih standarda u javnom društvu.

Činjenica je da privrednici Crne Gore nerijetko pokazuju da nemaju svijest o svojim pravima i obavezama u interakciji sa državom i opštinskim administracijama. Nije potrebna samo opšta svijest, već i konkretna informacija o uslovima pod kojima se pružaju određene usluge korisnicima.

Potrebno je raditi na obezbjeđivanju prostora za javni dijalog na ovu temu, kako bi radili na izgradnji kapaciteta svih društvenih činilaca za borbu protiv korupcije. Ova borba se ne vodi usvajanjem zakona, izvještajima o implementaciji akcionih planova i strategija ili objavljivanjem statističkih podataka. Ova borba se vodi stvaranjem snažnih građana koji neće prihvatati korupciju, te izgradnjom društvenog stava da je korupcija neprihvatljiva na bilo kom nivou i u bilo kom obliku. Uz potrebu te dijagnoze istovremeno treba ustanoviti i nivo političke kulture – a to je „šta javnost zna o načinu vršenja vlasti i pitanju političke odgovornosti i koliko želi u tome učestvovati“, da bi se moglo procijeniti na kojim će područjima javnost podržati promjene i pomoci u borbi protiv korupcije.

Kroz vođenje konstruktivnog javnog dijaloga na temu korupcije u biznisu potrebno je snažno promovisati postojeće institucije za borbu protiv korupcije te neophodnost prijavljivanja ovakvih slučajeva. U tom pravcu potrebno je posebnu pažnju obratiti na povjerenje građana kroz obezbjeđivanje anonimnosti i povjerljivosti pri procedurama prijave, kao i adekvatan, siguran model za sprovođenje mehanizama sankcija. Potrebno je i što veće učešće javnosti u borbi protiv korupcije i kao i pružanje podrške inicijativama te vrste od strane NVO i medija. U tom pravcu neophodno je sprovođenje kampanja informisanja za borbu protiv korupcije, koje se moraju organizovati i na nacionalnom ali i na lokalnom nivou putem sredstava masovne komunikacije i to dugoročno. Javna antikoruptionska kampanja je alat za edukaciju i mobilisanje svih društvenih grupa radi ispunjavanja njihove uloge.

8.1.3. Moralna i pravna odgovornost

Različiti oblici društvene krize pogađali su bivše komunističke države decenijama, a nastavljaju da ih prate i u postkomunističkom preobražaju. Jedan oblik krize, koji može biti dublji i daleko razorniji od mnogih drugih, jeste moralna kriza. U pomenutim državama ona se izražava kao rasprostranjena korupcija i pravna i moralna anomalija. Šta jedan politički i pravni sistem čini korumpiranim? Postavlja se pitanje uzroka, uslova, karakteristika, učesnika u toj opštoj krizi, a to vodi i analizi karaktera takve krize i stepena društvene, političke, moralne i profesionalne odgovornosti onih koji imaju politički i intelektualni uticaj, ali i šireg kruga onih koji svojim ponašanjem doprinose takvoj krizi. U Crnoj Gori postoji opšti utisak nedostatka moralne političke i pravne odgovornosti za konkretne postupke. Ovo je vrlo problematično kada

su u pitanju vrlo konkretni i očigledni primjeri rada u svim poljima, kada su u pitanju javni funkcioneri ali i ostale kategorije koje su direktno povezane sa poslovnim procesima. Pitanje pravne odgovornosti, u skladu sa načelom vladavine prava, zahtijeva da se odgovornost utvrdi i individualizuje od strane sudova i drugih nadležnih organa kroz posebno predviđen postupak. Posebno se mora istaći uloga javnih ličnosti koje vrše određeni uticaj, ali isto tako i pravnika, stručnjaka i službenika u raznim granama i različitim djelatnostima. Potrebno je kroz implementaciju jasne regulative procesuirati valjano sve slučajeve koruptivnog ponašanja te ih adekvatno sankcionisati. Na ovaj način, šalje se jasna poruka društvu koji su to neprihvatljivi oblici ponašanja koji se neće tolerisati a ostali privrednici će se ohrabriti da prijavljuju korupciju, ali ujedno i biti odvraćeni od bilo kakvog “koruptivnog” djelovanja za ličnu korist, jer više neće imati percepciju da je to igra koju igraju svi te da njegov biznis neće moći da se izbori ukoliko ne postane i sam dio nje. Represivne mjere i sankcije u ovom smislu imaju itekako preventivan karakter.

8.1.4. Etika u poslovanju i etička ulaganja

Danas je potrebno sve više raditi na jačanju svijesti moralnog vrednovanja ekonomije i poslovnog ponašanja te uvođenja etike u poslovne odnose i matrice. Sve se češće nevladine organizacije, udruženja građana, a posebno sindikati zalažu za to da se novac iz „fondova“ koristi za tzv. „etička ulaganja“, a to znači u one poslove i ona preduzeća koja se ne koriste korupcijom, koja poštuju prava radnika, štite okolinu i ne uništavaju neobnovljiva prirodna bogatstva. Tako se u sve brojnijim demokratskim zemljama javljaju čak i investicioni fondovi koji ulažu isključivo u poslove pri kojima se poštuju prava čovjeka, prava radnika i zaštita okoline. Takvi fondovi danas u svijetu dostižu ogromne iznose novca a svojim investicijama u striktno definisane klijente itekako se mijenjaju pravila poslovanja te utiče na ukupan sistem vrijednosti u poslovnom ambijentu. Isto tako, sve brojnije međunarodne i nevladine organizacije, pa i same države, odbijaju poslovati sa multi i transnacionalnim kompanijama koje se služe korupcijom, zapošljavaju maloljetnike, uskraćuju prava radnicima ili uništavaju prirodna bogatstva. U Crnoj Gori je posebno potrebno dodatno raditi na unaprijeđenju transparentnosti rada kao osnov za primjenu etičkih načela u javnoj upravi. Etika u poslovanju podrazumijeva međutim obje strane što znači intenzivno promovisanje sistema vrijednosti ali i značaj primjene etičkih načela u poslovanju i samih preduzeća.

Bibliografija:

- Analiza Organizacione strukture, kapaciteta i ovlašćenja državnih organa i organa uprave u borbi protiv organizovanog kriminala i korupcije (2013), Vlada Crne Gore
- Program borbe protiv organizovanog kriminala i korupcije (2005), Ministarstvo unutrašnjih poslova, Vlada Crne Gore
- Stavovi sudija, advokata i predstavnika biznis sektora o korupciji (2013), Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)
- Stavovi sudija, advokata i predstavnika biznis sektora o korupciji (2012), Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)
- Akcioni plan za sprovođenje Strategije borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala za period 2013-2014 god (2013), Vlada Crne Gore
- Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2015 (2015), Evropska komisija
- Izvještaj Evropske komisije o napretku Crne Gore za 2014 (2014), Evropska komisija
- Poslovanje, korupcija i kriminal u Crnoj Gori (2013), UNODC RAI
- Strategija za borbu protiv organizovanog kriminala i korupcije za period 2010-2014 god (2010), Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave, Vlada Crne Gore
- Promocija etike i borba protiv korupcije (2005), Transparency International BiH
- 5 Ubica biznisa (2013), Unija poslodavaca Crne Gore
- Stvaranje ambijenta za održivi razvoj preduzeća u Crnoj Gori (2013), Unija poslodavaca Crne Gore
- Regulatorni okvir u Crnoj Gori (2013), Unija poslodavaca Crne Gore
- Informacija o radu Savjeta za unapređenje poslovnog ambijenta, regulatornih i strukturnih reformi kroz aktivnost radnih grupa osnovanih od strane Savjeta (2013), Vlada Crne Gore
- Analiza prisustva korupcije i biznis barijera u odnosima privatnog i javnog sektora u Crnoj Gori (2009), Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Vlada Crne Gore
- Eliminisanje barijera za razvoj preduzetništva u Crnoj Gori (2007), Direkcija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Vlada Crne Gore
- Lokalne samouprave u Crnoj Gori u borbi protiv korupcije (2014), Centar za građansko obrazovanje
- Korupcija i javne nabavke u Crnoj Gori (2012), Institut alternativa
- Model usklađenosti Akcionog plana za borbu protiv korupcije u lokalnoj samoupravi 2013-2014 god, OSCE
- Analiza politike javnih nabavki u kontekstu izrade Strategije razvoja sistema javnih nabavki Crne Gore 2016- 2020 (2015), Mreža za afirmaciju nevladinog sektora (MANS)
- Politika za društvenu odgovornost u Crnoj Gori (2013), Ministarstvo održivog razvoja i turizma, Vlada Crne Gore
- Istraživanje - Upoznatost sa radom Uprave za antikorupcijsku inicijativu i stavovi javnosti o pitanju korupcije (2015), Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Vlada Crne Gore
- Kodeks poslovne etike (2011), Privredna komora Crne Gore
- Dobovšek, B. (2003): Sodobni problemi korupcije u javnoj upravi. V Dobovšek, B. (ur.), Korupcija u javnoj upravi, Ljubljana: MNZ
- Biznis, korupcija i kriminal na zapadnom Balkanu: uticaj podmićivanja i drugih vrsta kriminala na privatna preduzeća, UNODC (2013).

- Dobovšek, B. (2005). Korupcija, lobiranje in neformalne mreže. Korupcija in politika, ur. Dr Bojan
- Dobovšek, Ljubljana: Republika Slovenija, Ministrstvo za notranje zadeve, Policija, Generalna policijska uprava, Uprava kriminalistične policije.
- Pusič, E. (1989). Društvena regulacija, granice znanosti i iskustva. Zagreb: Globus.
- Bebler, A. (2000). Corruption Among the Security Personnel of the Central and East European States in Transition. U: Meško, G. (ur.), Corruption in Central and Eastern Europe at the Turn of the Millennium. Ljubljana: Open Society Institute
- Polšek, D. (1999). Sociološka objašnjenja korupcije, Društvena istraživanja URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?id_clanak_jezik=31954&show=clanak
- Pyman, M. (2008), The defence and national security implications of corruption, and new tools for addressing the issue Valencia: Transparency International UK <http://www.nps.edu/GovIndustry/Conferences/NATO/Documents/Pyman,%20TI%20address%20to%20NATO%20NPA%20on%20the%20defence%20and%20national%20security%20implications%20of%20corruption.pdf>
- M Blagojević, S. Kečanović, B., Z integriteto proti korupciji in kriminalu, Pravna praksa, 2007ark Kober – Smith: Legal Lobbying, Cavendish Publishing Limited, London, Sydney, 2000.
- Commission of the European Communities, Green paper European transparency initiative (Komisija EU: Zelena knjiga – Pobuda za transparentnost u Evropi); URL: http://ec.europa.eu/transparency/eti/docs/gp_en.pdf
- Bađun, M. (2007) Prikaz knjige: The System Made Me Do It Corruption in Post-Communist Societies, Financijska teorija i praksa URL: <http://www.ijf.hr/FTP/2007/3/badjun.pdf>
- Kečanović, B. Očinenost postupka i kontrola lobiranja kod donošenja opštih pravnih propisa, Seminar Korupcija u javnoj upravi, Podgorica, septembar 2007.
- World Bank. 2013. *Doing Business 2013: Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises*. Washington, DC: World Bank Group. DOI: 10.1596/978-0-8213-9615-5. License: Creative Commons Attribution CC BY 3.0
- Pomaganje državama u suzbijanju korupcije (1997), Svjetska Banka, Odjeljenje za smanjenje siromaštva i ekonomsko upravljanje, Washington

Internet adrese:

- <http://www.antikorupcija.me/me/>
- <http://old.antikorupcija.me/>
- <http://www.delme.ec.europa.eu/code/navigate.php?id=1>
- <http://www.gov.me/naslovna>
- <http://www.worldbank.org/en/publication/reference>
- <http://www.doingbusiness.org/>
- <https://www.transparency.org/>
- <http://www.skupstina.me/index.php/me/sjednice/zakoni-i-drugi-akti>